

УДК 904(477.7):929"1800-1825"

РОЛЬ В.В. КАПНІСТА ТА Є.Є. КЕЛЛЕРА У СПРАВІ ОХОРОНИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Аналізується внесок поета В.В. Капніста та антикознавця Є.Є. Келлера у розвиток пам'яткоохоронної справи Півдня України. В.В. Капніст, подорожуючи Кримом, виявив поганий стан збереження старожитностей та написав лист князеві А.М. Голіцину, де закликав негайно прийняти запобіжні заходи. Є.Є. Келлер одним з перших здійснював польові та камеральні дослідження античних пам'яток, результатом чого стала низка наукових публікацій.

Ключові слова: Капніст, Келлер, охорона археологічних пам'ятників, старожитності Криму.

Становлення справи охорони археологічних пам'яток Півдня України є вкрай цікавим процесом, у якому творчо й непередбачувано поєднувалися інтереси представників зовсім різних за родом занять та уподобаннями людей. Їхні спільні зусилля часто були єдиною запорукою того, що сьогодні ми маємо можливість знайомитися й досліджувати старожитності нашого краю. Тим не менш, започаткування та перші кроки на шляху збереження археологічних пам'яток Південної України, й Криму зокрема, залишаються вивченими сьогодні лише фрагментарно. Тому метою даної роботи є аналіз діяльності поета В.В. Капніста та антикознавця Є.Є. Келлера у галузі виявлення та збереження античних старожитностей та визначення їх ролі у розвитку пам'яткоохоронної справи Півдня України.

Важливим етапом у розвитку пам'яткоохоронної справи на півдні України та у накопиченні історико-краєзнавчих знань про Крим стали археологічні експедиції Петербурзької Академії наук (далі ПАН), очолені німецьким антикознавцем Єгором Єгоровичем Келлером (1765-1838), що працював у ПАН та Ермітажі [1, С. 78]. До цієї експедиції вже відбулись дві подорожі Василя Федоровича Зуєва в 1781 р. та Петра Симона Паласса в кінці XVIII – на початку XIX ст. Тобто, експедиція очолена Є.Є. Келлером була вже не першою, але була важливим продовженням дослідження археологічних пам'яток півдня України. Рішення про першу експедицію Є.Є. Келлера в Крим було прийняте на засіданні Конференції ПАН у лютому 1804 р., де вчений виступив з рефератом "Лист про кілька медалей Європейської Сармації і Херсонеса Таврійського", в якому йшлося про

незадовільний стан вивчення російськими істориками минулого, етнографії, нумізматики античних центрів Північного Причорномор'я [6, С. 72]. Під час подорожі до Криму (1804 р.) вчений відвідав по дорозі Миколаїв. Тут в приміщенні Штурманської роти він побачив античні мармури з барельєфами і написами, які просто валялися в коридорі. Вражений умовами збереження унікальних експонатів, він з поверненням до столиці домогся розпорядження Міністерства внутрішніх справ "Об ограждении от разрушения древностей Тавриды". На його основі Е.А. де Рішельє склав відповідний припис, в якому мова йшла і про заборону приватним особам збирати і вивозити антикварні речі. Воно стосувалось, щоправда, тільки державних земель: знахідки, виявлені на приватних землях, як і раніше, могли пропасти безповоротно [8, С. 16-17]. У Криму особливу увагу приділив огляду й опису руїн Херсонеса. Ним була зібрана колекція античних монет й інших примітних старожитностей, які потім Є.Є. Келлер передав до Ермітажу. Однією з найбільш цікавих знахідок Є.Є. Келлера став пам'ятник боспорської цариці Комосарії (дружини Перісада I). Ця та інші чудові археологічні знахідки вченого лягли в основу низки його досліджень, опублікованих у наступні роки.

Повернувшись до Санкт-Петербургу, Є.Є. Келлер звернувся з листом у ПАН і особисто до Олександра I, де з гіркотою описував жалюгідний стан археологічних пам'яток на півострові. Він звернув увагу вчених і влади на факти розкрадання найбільш цінних речей під час несанкціонованих розкопок, продаж цінних археологічних знахідок за кордон, навів приклади руйнування ряду середньовічних фортець [6, С. 72].

Поет Василь Васильович Капніст, автор відомої "Ябеда", вирішив сам знайти в Тавриді якісь свідчення про давнє населення Росії і його творчість. Вгадуючи наперед думку К.М. Бера, він доводив, що Одісей мандрував не в Середземному, а в Чорному і Азовському морях. У міфічних гіпербореїцях В.В. Капніст вбачав предків руських, які ще до нашої ери створили незалежну від греків витончену словесність [9, С. 37; 2, С. 238-245; 3, С. 165-185]. В 1819 р. В.В. Капніст здійснив поїздку в Крим, щоб поглянути на справжні пам'ятники. Він побачив розвалини міст і кургани, але, що найбільш важливо, усвідомив, скільки їх гине при сучасному будівництві.

На початку 1820 року статський радник В.В. Капніст писав до колишнього Міністра народної освіти князя О.М. Голіцина, що, проїжджаючи по Таврійській губернії, мав він нагоду звернути увагу на безпристрасне винищення залишків стародавніх будівель і твердинь, що там є, які вживаються для казенних і приватних будівель. Він вважав, що якщо незабаром не прийняті будуть потрібні заходи обережності, то ми втратимо всі засоби до відкриття вітчизняних старожитностей.

В.В. Капністу в той час було 64 роки, він часто хворів і тому не міг прийняти участі в експедиції. Замість себе він відправив в Крим старшого сина Семена, поета, що писав вірші в "гораціанському дусі". Семен більше півроку прожив в Судаку, відшукуючи старожитності. Тут він написав вірша "Вечер в Тавриде" з приводу руйнування пам'яток старовини:

*Эксин бурливый омывает
Здесь берег яростной волной,
Последний камень отделяет
Из основания под древнею стеной.
А там потомок дерзновенный,
Корыстью алчною в невежестве влеком,
Ломает памятник священный:
Из древних мраморов себе он строит дом [2].*

У свою чергу, князь О.М. Голіцин направив копію цього листа В.П. Кочубею, який очолював Міністерство Внутрішніх Справ, а також вимогу до Академії наук стосовно дослідження в Тавриді і на Таманському острові старожитностей і заходів щодо їх охорони.

Отримавши думку Академії наук, князь О.М. Голіцин клопотав про відправлення академіка Є.Є. Келлера і архітектора Є.Ф. Паскаля до Криму для розробки та вживання на місці належних заходів щодо збереження там пам'яток давнини і складання кошторису витрат, потрібних на відновлення та збереження цих старожитностей з тим, щоб потрібні на цю поїздку витрати (до 8000 рублів) були прийняті на рахунок економічних сум Академії наук, а саму справу відновлення і підтримання стародавніх пам'яток віднести на рахунок уряду [7, С. 363].

Схильність до радикальних засобів щодо збереження археологічних пам'яток ми бачимо в донесенні, що представив Є.Є. Келлер Імператорській Академії наук про мандрівку в Крим 23 листопада 1821 року [7, С. 384]. В ньому є також опис пам'яників, збереження яких повинно бути доручено нагляду губернатора і місцевому керівництву в Криму [7, С. 387-388].

В донесенні зазначено: "Повинно взагалі заборонити псувати пам'ятники стародавньої архітектури, в якому б вони роді не були, до складу цього входять і будівлі, які ймовірно будуть виправлені і які також повинні бути збережені з усією ощадливістю. Залишки стародавньої архітектури, що знаходяться на ґрунті, що належить скарбниці чи приватним людям, також піддаються забороні псування" [6, С. 72].

На обговоренні конференції ПАН було ухвалено рішення про підготовку нової експедиції до Криму. Опрацювання плану її дослідження та за-

гальне керівництво було доручено Є.Є. Келлеру. Академік зазначив, що сума, необхідна для збереження і відновлення стародавніх пам'яток, може бути визначена тільки на місці досвідченим архітектором. За рекомендацією Голови міського будівничого комітету Санкт-Петербурга О.О. Бетанкура і архітектора О. Монферана разом з Є.Є. Келлером вирішено було відправити в Крим французького архітектора Є. Паскаля.

Експедиція тривала з 29 травня (виїзд Є.Є. Келлера з Санкт-Петербурга) до жовтня 1821 р. Предметом особливої уваги академіка стали стародавні пам'ятники та написи, їх опис й аналіз. Повідомлення про них були поміщені вченим у виданнях Академії наук. У Архіві державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург) збереглись також рукописні записки Є.Є. Келлера про дослідження ним пам'ятників у районах Херсонеса, Балаклави, Керчі, Феодосії.

Після повернення до столиці Є.Є. Келлер представив Академії наук і Міністру духовних справ і народної освіти донесення "Про збереження та поновлення в Криму старожитностей та про видання опису й малюнків" [5, С. 363-403], а також записку "Опис пам'яток, збереження яких повинно бути доручено нагляду губернаторам і місцевому керівництву в Криму". В цих матеріалах академік навів детальну характеристику кримських археологічних пам'яток. Усі старожитності Криму Є.Є. Келлер поділяє на два класи. До першого він відніс споруди грецькі, генуезькі та татарсько-турецькі, відновлення яких не вимагало значних грошових і часових витрат. До пам'яток цієї групи належали Європейська мечеть Джума-Джамі, мавзолей у Ескі-Юрті, мангупські, балаклавські укріплення, Судацьке укріплення, бані в Феодосії, укріплення і мечеть в Ескі-Сараї та ін. До другого класу старожитностей академік відніс залишки грецької архітектури, які являли собою руїни: гробниці в Керчі, основи храмів по всьому Північному узбережжю та у Південно-Західному Криму, гурзуфські укріплення, палац у Бахчисараї. На думку Є.Є. Келлера, для всіх пам'яток другої групи, у зв'язку з їх важливим значенням для науки та стародавнім станом, необхідно видати детальні описи у вигляді 12-15 книжок із гарними ілюстраціями [6, С. 74].

На жаль, розрахунки витрат на реставрацію старожитностей Криму, зроблені Є.Ф. Паскалем і Є.Є. Келлером, нікому не прислужилися. Таврійський губернатор М.І. Перовський переконав керівника Міністерства внутрішніх справ в тому, що губернське керівництво буде піклуватися про те, щоб пам'ятки не руйнувалися, а кошти необхідні губернії для інших потреб. Однак важливим результатом експедиції стало прийняття 4 липня 1822 р. царського указу "Про кошти для збереження стародавніх пам'яток

Тавриди". На це було виділено 10 тисяч карбованців. І це при тому, що за розрахунком Є. Паскаля така сума потрібна була тільки на ремонт бань у Феодосії.

Підсумком вивчення пам'яток матеріальної культури Криму стала низка монографічних досліджень Є.Є. Келлера, написаних у наступні роки. В основі його наукових інтересів лежала нумізматика Північного Причорномор'я. Ця наука робила на початку XIX ст. тільки перші кроки. Монети, як правило, тільки описували, не намагаючись ще їх серйозно вивчати. В праці "Medalles grecques" Є.Є. Келлер визначив 26 херсоно-візантійських і 14 трапезунських монет, хоч і невірно датував їх періодом правління візантійських імператорів. Зібраний у Криму матеріал ліг в основу й інших праць ученого, пов'язаних із класичними старожитностями. Археологічні експедиції академіка та написані на підставі цих розвідок наукові праці Є.Є. Келлера, можна назвати найбільш значним явищем у становленні історико-кримознавчих досліджень [6, С. 75].

Таким чином, на початку XIX століття на користь становленню і розвитку археологічної науки були спрямовані дії не лише фахівців, а і просто не байдужих особистостей, чий фах був далеким від археологічного, що і показує дана стаття. Спільний інтерес до збереження історичної спадщини, тобто археологічних пам'яток півдня України – це те, що здатне було поєднати діячів науки і мистецтва. Таке поєднання виявилось на подив плідним, важливим внеском в розвиток наукового підходу до дослідження археологічних пам'яток і дуже важливою у цій справі була не тільки діяльність Єгора Єгоровича Келера, але і роль Василя Васильовича Капніста в пам'яткоохоронній справі також виявилась вкрай важливою. Діючи різними засобами та маючи різну цільову аудиторію своїх звернень, науковець й поет, тим не менш, зробили багато для однієї спільної справи збереження культурної спадщини Криму.

Ahmid S.S.

ROLE OF V.V. KAPNIST AND E.E. KELLER IN THE PROTECTION OF ARCHAEOLOGICAL SITES OF SOUTHERN UKRAINE

Contribution of poet Vasilyi Kapnist and specialist in the field of antiquities Egor Keller in the development of archaeological sites protection in the South of Ukraine is analyzed in the article. Vasilyi Kapnist, traveling to the Crimea found the poor state of antiquities preservation, and wrote a letter to Prince A. Golitsyn, where he urged to take immediate precautions. Egor Keller was one of the first who carried out field and cameral study of ancient monuments, resulting in series of scientific publication.

Key words: Kapnist, Keller, Golitsyn, protection of archaeological sites, antiquity of the Crimea.

**РОЛЬ В.В. КАПНИСТА И Е.Е. КЕЛЛЕРА В ДЕЛЕ ОХРАНЫ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ЮГА УКРАИНЫ**

Анализируется вклад поэта В.В. Капниста и антиковеда Е.Е. Келлера в начале XIX века в развитие охраны археологических памятников юга Украины. В.В. Капнист, путешествуя по Крыму обнаружил плохое состояние древностей и написал письмо князю А.М. Голицыну, где он призывал немедленно принять меры предосторожности. Е.Е. Келлер одним из первых осуществлял полевые и камеральные исследования античных памятников, результатом чего стал ряд научных публикаций и монографий.

Ключевые слова: Капнист, Келлер, охрана археологических памятников, древности Крыма.

Джерела та література

1. Избаш Т.А. Академик Е.Е. Кёлер и начало античной нумизматики в России // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2006. – С. 78-82.
2. Исторические исследования. История Судака и Крыма // <http://sudak-rest.net.ua/ru/component/content/article/37-frontpage-content/113-history.html>
3. Капнист В.В. Мнение, что Улисс странствовал не в Средиземном, но в Черном и Азовском морях // Собрание сочинений. – Т. 2. – М.-Л., 1960. – С. 238-245.
4. Капнист В.В. Краткое изыскание о гипербореанах и коренном российском стихосложении // Собрание сочинений. – С. 165-185.
5. Келлер Е.Е. О сохранении и возобновлении в Крыму памятников древности и об издании описания и рисунков оных // ЗООИД. – 1872. – Т. 8. – С. 363-403.
6. Непомнящий А.А. Историчне кримознавство (кінець XVIII-початок XX століття). – Сімферополь: Бізнес-Інформ, 2003. – 456 с.
7. О сохранении и возобновлении в Крыму памятников древности и об издании описания рисунков оных // ЗООИД. – Одесса: тип. М. Городецкого, 1877. – С. 363-403.
8. Охотников С.Б. Археология в Одессе. 185 лет Одесскому археологическому музею (1825-2010). – Одесса: СМІЛ, 2010. – 160 с.
9. Формозов А.А. Страницы истории русской археологии. – М.: Наука, 1986. – 240 с. – С. 37.